

ПРЫНЦЫПЫ АПІСАННЯ РЭГІЯНАЛЬнай ЛЕКСІКІ Ў “СЛОЎНІКУ ЦЯЦЕРСКІХ ГАВОРАК” МАР’ЯНА ПЕЦЮКЕВІЧА

Дзмітрый Дзятко (Мінск, БДПУ)

0. Сучасная беларуская лексікаграфія характарызуецца багатай гістарычнай традыцыяй і значным аб’ёмам фактычнага матэрыялу. На дадзеным этапе свайго развіцця яна выходзіць на прынцыпова новы ўзровень, фарміруецца як самастойная навука са сваім аб’ектам, метадамі і прыёмамі даследавання.

Апошнія дзесяцігоддзі адзначаны падрыхтоўкай і публікацыяй значнай колькасці слоўнікаў розных тыпаў. Акрамя ўжо вядомых і прызнаных відаў даведнікаў усё часцей выдаюцца новыя працы, у якіх камбінуюцца не толькі ідэйна блізкія, але нават і супрацьлеглыя канцэпцыі адбору і падачы матэрыялу. Іх структура фарміруецца ў адпаведнасці з асноўнымі тэндэнцыямі, прынятымі ў нацыянальнай лексікаграфіі, і дапаўняецца суб’ектыўнымі аўтарскімі падыходамі, якія выкрышталізаваліся ў працэсе апрацоўкі лексічнага матэрыялу. У сувязі з гэтым уяўляецца выключна важным гістарычна і тэарэтычна разгледзець тыя усходнеславянскія слоўнікі, якія пакінулі заўважны след у развіцці беларускай лінгвістыкі з мэтай прыцягнення вопыту традыцыі пры распрацоўцы тэм сучаснай лексікаграфіі – для стварэння тэарэтычна-метадалагічнай базы, пры выпрацоўцы навуковых перспектыв і вырашэнні новых ідэалягічных задач [2]. Не менш актуальнай задачай для прагназавання пліхоў далейшага развіцця мовазнаўчай навукі з’яўляецца вывучэнне малавядомых лексікаграфічных твораў, а таксама работ, якія па аб’ектыўных і суб’ектыўных прычынах засталіся неапублікаванымі.

У сучаснай беларускай лінгвістыцы існуючыя лексікаграфічныя выданні апісаны дастаткова поўна. Заслужаным аўтарытэтам карыстаюцца бібліяграфічныя паказальнікі “Беларускае мовазнаўства” (1967, 1980, 1993, 2004), а таксама спецыялізаваны даведнік В.Кіпеля і З.Саўкі “Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі” (2002). У гэтай узорнай рабоце прыводзяцца звесткі пра звыш 2000 апублікаваных слоўнікаў і каля 130 нявыдадзеных лексікаграфічных прац, якія захоўваюцца ў выглядзе рукапісаў і картатэк [3]. Аднак ва ўсіх названых выданнях адсутнічаюць звесткі пра рукапісны “Слоўнік цяцёрскіх гаворак” М.Пецюкевіча, што сведчыць пра малядомасць гэтай работы як сярод шырокіх колаў беларускай інтэлігенцыі, так і сярод вузкіх спецыялістаў.

1. Мар'ян Язэпавіч Пецюкевіч нарадзіўся 24 верасня 1904 г. у в. Цяцеркі былога Новааляксандраўскага павета Ковенскай губерні ў сям'і малазямельнага селяніна. У сваёй аўтабіяграфіі ён пісаў: “Жыхары нашай вёскі па свайму нацыянальнаму складу, як і жыхары суседніх вёсак, дзяліліся на *палякаў*, *рускіх* і *маскалёў*. Да *палякаў* залічаліся католікі, да *рускіх* – праваслаўныя, да *маскалёў* – стараабрадаўцы. Нягледзячы на такую нацыянальную мазаіку, усіх жыхароў нашай вёскі аб'ядноўвала беларуская мова, беларуская народная культура, звычаі, норавы й побыт” [4].

Першай настаўніцай Мар'яна была цётка Паўліна, якая вучыла чытаць па польскім малітоўніку. Пасля бацькі аддалі сына ў рускае народнае вучылішча ў в. Шаўляны, дзе Мар'ян навучыўся крыху чытаць і пісаць па-руску. У перыяд з 1914 па 1921 гг. вучыўся самастойна, знаёміўся з беларускімі выданнямі. Пасля атрымліваў адукацыю ў польскіх школах у маёнтку Зайнова ў в. Знава, пасля ў м. Ёды. Спрабаваў паступіць у польскую гімназію ў Дзісне, аднак няўдала: “На шчасьце “абрэзалі” мяне на ўступных экзаменах, што й запачаткавала новы, праўдзівы шлях у маім жыцці – праз гэта я пазьбегаў апалечвання” [4].

Па парадзе ксяндза Віктара Шутовіча ў 1922 г. М. Пецюкевіч паступіў у Віленскую беларускую гімназію, дзе на той час выкладалі Б.Тарашкевіч, М.Гарэцкі, А.Луцкевіч і інш. ВБГ многа дала для фарміравання беларуска-нацыянальнага светапогляду будучага даследчыка. У 1927 г. М. Пецюкевіч закончыў восьмы клас прыватнай Радашкоўскай беларускай гімназіі, пасля чаго некаторы час вучыўся ў падафіцэрскай школе (вучылішчы) у м. Цешына, адкуль быў адлічаны за распаўсюджанне беларускай літаратуры і адпраўлены на ваенную службу ў Вільню. Пасля заканчэння службы Мар'ян Пецюкевіч застаўся жыць у Вільні, працаваў у газеце “Беларуская крыніца”.

У 1929 г. паступіў у Віленскі ўніверсітэт, дзе вывучаў спачатку гісторыю, пасля этнаграфію і этналогію і (у якасці дадатковых дысцыплін) археалогію і славянскую філалогію. З 1930 г. выконваў абавязкі рэдактара хрысціянска-дэмакратычнага часопіса “Шлях моладзі”, працаваў бібліятэкарам Інстытута вывучэння Усходняй Еўропы і палітычнай школы, пазней – загадчыкам аддзела савецкіх выдавецтваў бібліятэкі імя Урублеўскіх). У 1938 г. М.

Пецюкевіч паспяхова абараніў працу па тэме “Прымітыўныя рысы ў матэрыяльнай культуры стараабрадаўцаў Браслаўскага павета” (пад кіраўніцтвам прафесара К.Машыньскага) і атрымаў званне магістра філасофіі ў галіне этнаграфіі і этналогіі.

Мар'ян Пецюкевіч шмат друкаваўся ў тагачаснай перыёдыцы па праблемах этнаграфіі (газ. “Сялянская Ніва”, час. “Калоссе”, “Шлях моладзі” і інш.) пад псеўданімамі *М. Пецюкевіч*, *М. Марвіч*, *Марвіч*, *Цяцерскі*, *М. Цяцерскі*, *М. Р.*

Пасля акупацыі Літвы савецкімі войскамі ў пачатку Другой сусветнай вайны быў зацверджаны дырэктарам бібліятэкі імя Урублеўскіх, адкуль быў звольнены пасля

пераўтварэння ўстановы ў Бібліятэку літуаністыкі. Падчас ваенных дзеянняў займаўся арганізацыяй Беларускіх настаўніцкіх курсаў па падрыхтоўцы педагогаў для нацыянальных школ Заходняй Беларусі, выкладаў беларускую мову ў Медыцынскім інстытуце ў Нова-Вілейцы.

27 сакавіка 1947 г. сям'я Пецюкевічаў як “сацыяльна небяспечны элемент” была вывезена ў Краснаярскі край, дзе Мар'ян Язэпавіч працаваў пчаляром на пасецы ў калгасе імя Жданава (з красавіка 1949 г. да ліпеня 1952 г.). У канцы ліпеня 1952 г. ён быў арыштаваны і адпраўлены канвоем у Вільню, дзе адбыўся суд, які асудзіў яго за “нацыяналізм” на 25 гадоў лагераў.

У 1956 г. у адпаведнасці з рашэннем спецыяльнай Камісіі Вярхоўнага Савета СССР з Пецюкевіча была знятая судзімасць, і ён змог вярнуцца да навуковай і адукацыйнай дзейнасці.

Пасля вызвалення з варкуцінскага лагера М.Пецюкевіч працаваў у Адзеле этнаграфіі Другога акруговага музея ў г. Торуні, з 1959 г. – у Музеі этнаграфіі. Актыўна ўдзельнічаў у працы беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Торуні, наладзіў сувязь з беластоцкай “Нівай”, дзе публікаваў свае этнаграфічныя артыкулы, успаміны, нарысы пра выдатных дзеячаў культуры (К. Машыньскага, Л. Гурыловіча, Б. Тарашкевіча і інш.).

У 1970 г. М. Пецюкевіч выйшаў на пенсію, аднак працягваў працаваць бібліятэкарам у Этнаграфічным музеі, вывучаў беларускую народную культуру, збіраў матэрыялы (у тым ліку лексічныя) для манаграфіі пра народную в. Цяцёркі, якая так і засталася незакончанай. Спачыў Мар'ян Пецюкевіч 13 чэрвеня 1983 г., пахаваны ў Торуні.

2. Значную працу па сістэматызацыі і захаванні спадчыны М. Пецюкевіча правёў вядомы беларускі і польскі гісторык Ю. Туронак. У архіве аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі захоўваецца фонд № 60 “Мар'ян Пецюкевіч”, які складаецца з шасці раздзелаў і налічвае 102 адзінкі захоўвання [1]. З пункту гледжання лінгвістыкі значную навуковую цікавасць ўяўляе картатэка “Słownik gwar y Ciecierskiej. Leksemy rzadkouzywano. Z mowy moich rodziców i przodków”, якая складаецца з 1551 карткі, у тым ліку: а) уласна “Слоўнік цяцёрскіх гаворак” (914 картак); б) “Фразеалагічны матэрыял да слоўніка” (328 картак); в) “Выслоўі” (103 карткі); г) “Параўнанні” (100 картак); д) “Прымаўкі і прыказкі” – (44 картак); е) “Пэралік назваў, што тычацца адпрацоўкі валакна” (17 картак); ж) “Лаянкі, праклёны” (13 картак); з) “Рознае” (жарты; 8 картак); і) “Загадкі” (4 карткі); к) “Падслуханае” (гутаркі; 1 картка) [1].

3. “Слоўнік цяцёрскіх гаворак” М.Я. Пецюкевіча створаны з арыентацыяй на дыферэнцыйны прынцып прэзентацыі дыялектнай лексікі. У яго ўключаны спецыфічныя для в. Цяцёркі Браслаўскага павета назвы прадметаў, дзеянняў і з’яў, што адсутнічаюць у літаратурнай

мове: абьдзёнку, абэрвы, апоўзлік, быркаць, віплаваты, ганэсны, касачор, кубарка, лахва, мажджэр, полція і інш.

Корпус слоўніка фарміруюць 916 слоўнікавых артыкулаў, але саміх слоў значна больш, бо некаторыя ўтрымліваюць варыянты і сінонімы да рээстравага слова.

ЗАВІЯ, ЗАВЯРУХА, ЗАМЕЦЬ. *Куды ты сабралася ў такую завію? Такая ўзьніслася завяруха, што на вуліцу носу ня высуніш. Узьнілася вялікая замець.*

ЗУДЗЕЦЬ, ЗУРЗАЦЬ, КАПРЫСПЦЬ. Манатонна і доўга быццам плакаць, але без слёз. *Сядзіць на печы і ўсё рання зудзіць. Можэ яму што далігаіць?*

КІПАЦЬ, КІПЦЮР, КАПЦЮРЫ. *Касьцюка Савянёнка вяскоўцы празвалі кіпцям таму, што ў яго быў адзін паліц сусім падобны да каршуновага кіпця (кіпцюра) і інш.*

Макраструктура слоўніка – алфавітная з асобнымі адхіленнямі. Вытворныя лексічныя адзінкі з выразнымі марфалагічнымі і сэнсавымі сувязямі фіксуюцца ў адным слоўнікавым гняздзе:

БРЫЗГІ, БРЫЗГАЦЬ, АБРЫЗГАЦЬ, ЗАБРЫЗГАЎ польс. Пырскі абпырскаць. *Каб рай ня ўцёк, то яго нада вадой абпырскаць. Збрызні падлогу сады, а посьлі падмітай, каб мені было пылу.*

ГРАБІЦЬ, ЗГРАБІЦЬ, НАГРАБІЦЬ. *Паслаў я свіх мільцоў сена грабіць на паліма. Зграбіўшы ўсё яны награвілі толькі дзьве нявяжкі капёшкі. Ня вырасла там трава.*

КАРАСКАЦЦА, ПРЫКАРАСКАЦЦА, АДКАРАСКАЦЦА. *Вот гэты зяць Швэдаў як прыкарастаўся да іх, то і рады не, ніяк ня могуць ад яго адкараскацца. Цягніць і цягніць ад іх што напала.*

А таксама: *выхвастаць, адхваляць; далізаваць, здалізаваць; драчыць, прыдрачыць; дужыцца, падужыцца; друг, дружыць, здружыцца; дурэць, дуронік; жлукто, жлактаць; заскаўрэць, заскаўрэлы, чоўны, паўнюсенькі; чыста, чысты, чысьцюсенькі; гладка, гладкі, гладзюсенькі, гладзюсенька; борзда, борзденька; бунт, бунцік; малы, малюсенькі.* Разам з тым, сустракаюцца і выпадкі адыходу ад заяўленага прынцыпу: групы слоў *гуся – гусянёнак, гусёнак – гусянёнак, гусёнак, гусіняты; парсюк – парасёнак* чамусьці падаюцца ў асобных артыкулах.

Мнагазначнасць і аманімія

У падачы амонімаў і полісемантаў таксама не назіраецца сістэмнасці і лагічнасці. Так, відавочна, слова *абух*, якое мае значэнні ‘тупая верхняя частка сякеры’ і ‘тупіцца, няўдаліцца, маларозьвіты’¹ з’яўляюцца мнагазначнымі, але яны прыводзяцца як амонімы у розных слоўнікавых артыкулах. Выказаную думку пацвяржае таксама знаёмства са слоўнікавымі артыкуламі на лему *лыч*. Мнагазначнасць гэтай лексемы вынікае толькі з

¹ Тут і далей прыводзяцца азначэнні М. Пецюкевіча.

прыкладаў, паколькі тлумачэнні ў дадзеных артыкулах адсутнічаюць. З наступных ілюстрацый прыходзім да высновы, што лых у першым выпадку – страва, у другім – частка цела свінні: *‘Падвэнджаны лых можыць дажджацца і сенакосу, а тады зварыць са шчавілям, то дужа добра і сіла прыбываіць’* і *‘Увядзі дрот у лых свіні каб ня рыла ў хляве’*. Або: два значэнні слова *сіпець* падаюцца ў розных слоўніковых артыкулах *‘ціха гаварыць па прычыне хваробы горла’* і *‘пры дапамозе нашага органа слуха мы выразна чуем, як сырыя дровы ў печы “сіпяць”*’, што нібыта ўказвае на іх аманімічнасць.

Але ў слоўніку фіксуецца артыкулы з мнагазначнымі словамі, што характарызуецца паўнатай і дакладнасцю.

БУЛКА. 1. Булка хлеба. 2. Плошча зямлі для апрацоўкі ў прыгоне. *Наш прадзед чуць за 4 дні спраўляўся узараць (сахой) вялікаю “булку” пад Кухаронкам.*

ГРЭБЛА. 1. Грэбла на дарозе. 2. Грэбла коней часаць.

Апошні слоўніковы артыкул, відаць, планавалася дапоўніць ілюстрацыйнымі прыкладамі.

Хаця нават пры аналізе саміх дэфініцый выразна выяўляецца мнагазначнасць лексемы.

ДРАЧКА. 1. Цёрка да бульбы. 2. Інструмэнт цесляра. *Была я учора ў Браслаў і купіла вінькою драчку. Цяпер ужо будзем дзёрць бульбу на бліны (дзяронкі) і на дзераную кашу.*

У дадзеным артыкуле прыведзены толькі ілюстрацыйны прыклад на першае значэнне слова *драчка*. Але філіяцыйнае значэнняў слова дае падставы лічыць, што яно полісемічнае.

У практыцы ўкладання слоўнікаў праблема апісання амніміі з’яўляецца адной з найбольш складаных. Амонімы часцей за ўсё ўтвараюцца ў выніку распаду мнагазначнасці таму граніцы паміж полісеміяй і аманіміяй няўстойлівыя і рухомыя. Укладальніку слоўніка часта бывае складана вызначыць, дзе заканчваецца полісемія і пачынаецца аманімія. У шэрагу выпадкаў М.Пельчэвіч паспяхова вырашае гэтую праблему:

КОРАБ. Посуд плечены з саломы і арэхавага або лазовага лыка.

КОРАБ. Рыба (карп).

Як самастойныя словы ўкладальнік падае назоўнікі *лежань* ‘вулей’ і *лежань* ‘гультай, які хапаецца за работу, а больш часу пралежвае’, *стая* ‘мера даўжыні’ і *стая* ‘многа птушак’, *сядуха* ‘дзяўчынка, якая доўга не пачынае хадзіць’ і *сядуха* ‘курыца, пасаджаная на яйкі’.

Разам з тым, у “Слоўніку цяцёрскіх гаворак” сустракаюцца артыкулы з аднолькавымі рэестравымі словамі і практычна тоеснай семантыкай.

АКОТА. Асьцюкі. *Вымалаціўшы ячмень нада яшчэ пабічаваць, каб addзяліць акоту ад зернят.*

АКОТА. Асьцюкі ў ячмені. *Акота як пападзец у вока, то і выбраць цяжка. Усё вока парэжыць.*

АШАНУЦЦА. [Рэзка зрушыць з месца, спахапіцца, зварухнуцца]. *Ён глядзеў, глядзеў, а пасьлі як ашануўся. Як хваціў лейцы ды добра яе пірацягнуў праз хрыбёт, то і ўспакоілася. Ато і рады німа, грызець ды грызець яго, як тупая піла, так пілуіць ад рання да вечара. Вот так і вылечыў. Ціпер такая лянкоўкая зрабілася.*

АШАНУЦЦА. [Рэзка зрушыць з месца, спахапіцца, зварухнуцца]. *Я калі ашануся каля вас, то супакоііся. Ён глядзеў, глядзеў, а пасьлі, як ашануўся каля іх, то ўсе сьціхлі і ўспакоіліся.*
А таксама: *барма* ‘начлежная вопратка; кажух з армяком, або цёплая адзежына пад армяк, разам з ім называецца бармой тых, хто едзе на начлег’ і ‘кажух з армяком, якія апаранаюць на начлег або пастару да жывёлы’, *груда* ‘замёрзлая грязь’ і ‘замёрзлая зямля, грязь’, *згарасьціць* ‘на скорую руку нешта змайстраваць’, ‘збудаваць’ і ‘зладзіць, збудаваць, абы як з нічога зляпіць’, *кешкацца* ‘марудзіць, павольна выконывае нейкую работу’ і ‘марудзіць, павольна выконывае нейкую работу’, *лётка* ‘ляток у вулі’ і ‘ляток у кожным вульлі’, *напяліць* ‘цеснае адзець’ і ‘цесную адзежыну адзець’, *памяцьнік* ‘месца каля печы, для памяла, качаргі, чапалы, вілак.’ і ‘кут каля печы, дзе стоіць памяло, чапала, вілкі і інш.’, *спіразаць* ‘ударыць, набіць’ і ‘ударыць каго’ і некат. іншыя.

Відаць, верагоднай прычынай такой непаслядоўнасьці з’яўляецца не адсутнасьць у аўтара канкрэтнай праграмы лексікаграфічнай апрацоўкі лексікі, а чарнавы характар прадстаўленых матэрыялаў.

Варыянтнасьць

У лінгвістычнай навуцы варыянтнасьцю называецца суіснаваньне некалькіх рэалізацый адной моўнай адзінкі. Варыянтнасьць з’яўляецца важнай спецыфічнай характарыстыкай лексікі і непасрэдна звязана з такімі асаблівасьцямі дыялектнай мовы, як вусная форма яе існаваньня, спецыфіка маўленчай нормы (стыхійнасьць, адсутнасьць кадыфікацыі), уздзеянне з боку літаратурнай мовы.

У лексікаграфіі аформілася тэндэнцыя да ўключэньня варыянтаў у розныя слоўніковыя артыкулы з пэўнай сістэмай адсылак. У матэрыялах, падрыхтаваных М. Пецюкевічам для “Слоўніка цяцерскіх гаворак”, занатавана некалькі фаналагічных і марфалагічных варыянтаў слоў, якія падаюцца ў адным слоўніковым артыкуле з агульнай дэфініцыяй: *абаніт* і *убуніт* (‘дакучлівы чалавек, пахабны’), *бізаўка* і *бызаўка*, *вачавідкі* і *увачавідкі*, *загарадка* і *зыгарадка*, *карапкацца* і *кірапкацца*, *надабе* і *надыбе* (‘трэба’); *аплюхшы* і *аплюхлы*, *атожалка* і *атожалак*, *атымачка* і *атымалка*, *братава* і *братавая* (‘жонка брата’), *выхвастаць* і *адхвастаць* ‘набіць’, *выперадкі* і *навыперадкі*, *гусянёнак* і *гусёнак*, *доднік* і *додня*, *завіда* і *завіднік* (‘зайздроснік’), *запашка* і *запашнік* (‘той, хто працуе на чужой гаспадарцы з палавіны, ці з трацяка’), *какора* і *какорына* (‘тоўсты блін на ўсю патэльную з

мукі, альбо бульбянога цеста таркаванай бульбы’), *паўдурак* і *прыдурак* ‘не зусім нармальны’, *пурзаць* і *пурзольць* (‘яда без апетыту’), *распурзаць* і *распурзольць* ‘размяшаць, размазаць’, *схудзець* і *пахудзець*, *турзаць* і *тузаць* (лейцамі), *халаміда* і *халамідзіна* (‘зношаная старая верхняя адзежына’). Сустрэкаюцца і адхіленні:

ПРЫСКАКАМ. З перапынкамі. *Гэты ячмень у гародзе я зжала прыскокам пры другой рабоце. Выскачу, некалькі снапоў ножну і зноў да красён.*

ПРЫСКОКАМ. З перапынкамі (выконваць якую работу не стала). *Які там за яго шовец. Ёнжа маіць гаспадарку, а калі і згарасьціць каму боты, ці камашы, то толькі прыскокам, адрываючыся ад сваёй хазяйскай работы.*

Семантычная характарыстыка слоў

Характарыстыка рээстравых адзінак у “Слоўніку цяцерскіх гаворак” і раводзіцца трыма асноўнымі спосабамі: шляхам апісання, падборам эквівалентаў, адрасацыяй да семантыкі іншых слоў.

Апісальныя дэфініцыі акрэсліваюць значэнні дзялячых слоў праз указанне на з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці шляхам вызначэння родавага паняцця і набору дыферэнцыяльных прыкмет:

АПРАТАЦЬ. Навесці парадак у хаце, у сядзібе. *Марыля Адасёва сусім зарасла ў гразі. Ёна ні маіць часу заняцца хатой і апрацаваць яе. Лётаіць толькі ад хаты да хаты і плёткі сабіраіць.*

АЦЯГАВАЦЦА. Не ахвотні брацца за работу, не спяшаюцца з выкананнем якіх колечы абавязкаў. *Ідзі ты касіць! Пасьнедаў, дык чаго тут ацягавацца.*

БУБНЕЦЬ. Шмат гаворыць без патрэбы. *Яна, як толькі вочы прадзярэць, то бубніць і бубніць, як пустая бочка.*

ВЫМАНТЭЖЫВАЦЬ. Рознымі хітрыкамі прыдбаць сабе. *Ён доўга хадзіў да іх, ну і вымантажыў тую скрыпачку.*

ГОМЗАЦЬ. Невыразна гаварыць. *Гэты мальчак нешта гомзаіць сабе пад нос, што нічога ня можна зразумець.*

ЗАВІНУЦЦА. Хутка за штоколучы ўзяцца. *Два гады стаяў зрубліны ізруб, а пасьлі як завінуліся малыцы, то як відзім хату пастроілі.*

ЛАТАШЫЦЬ. Абрываць з посьпехам. *Як у варваліся рабяты ў наш садок, то начыста аблаташылі ігрушку – “мурынку”.*

БІЗАЎКА, БЫЗАЎКА. Гатунак мух, якія ўлетку складаюць яечкі на шэрці коней. *Коні мейсца ні знаходзяць ад гэтых праклятых бызавак.*

КАЖАРКА. Стары, зношаны паўшубак. *Лявон накінуў старую кажарку і пашоў у ток малаціць (цэпам).*

ЛУМИНА. Малая, балотністая з дзікай травой асакой заросшая сенажатка. *Як забарануем гэту ніву, то каня выпражы і спутай яго ў луміне, можа хоць гэтай дзікай асакі нахватаецца, бо што ён наскубець і мн. інш.*

Апісальныя дэфініцыі дазваляюць не толькі раскрыць семантыку дыялектных лексем, але і даюць каштоўную інфармацыю пра гісторыю і культуру рэгіёна:

БАГАТАЯ КУЦЯ. Багатай куцёй называлі ў Цяцэрках ежу рыштаваную на вячэру перад Новым Годам...

ВАЛОВІК. Пляцёнка зробленая (сплеценая) з васьмі вітак лазовых. Бывае, звычайна, каля 70–80 см даўжыні. Служыць яна за пугаўё, найчасцей раменнай пугі. Карыстаюцца ёй да коннай язды, як нагайка...

ВУРЗГАЛКА. Робіцца з авечай костачкі пасярэдзіне прадзюраўленай. У дзюрэчку увадзіцца моцны шнурок скручаны з кужэльных нітак. Вурзголку накручваюцца на шнурку а посьля чачоніўшы за пальцы абедзьвюх рук нацягваюць. Вурзгалка накручваючыс і раскручваючыс, круціцца з вялікай тынкосяцю і гэты віровы абарот дзе бурчэнне...

КРЫШАВА. Гэта скрыня з тоўстых дошак на чатырох ножках, у якой сечкай рубуюць траву для свінней, пасечаная трава называецца схрап'я для свіней..

ЮШНІК. Суп з свінней крыві. Прыгубок свіней адкормленых спускаць кроў у посуд з заквашанай расчынкай, размершываць каб кроў ня збеглася у камы і астуджываюць. З гэтай жывжкі гатуюць суп, які называецца юшнік.

Дэфініцыі сінанімічнага тыпу выкарыстоўваюцца для апісання стылёва або экспрэсіўна афарбаваных значэнняў, вузка рэгіянальных слоў, што маюць шырокаўжывальныя і стылёва нейтральныя адпаведнікі ў мове.

Пры вызначэнні семантыкі рээстравых слоў часам выкарыстоўваюцца адпаведнікі (у тым ліку і з іншых моў):

ПІСКУН. Уюн, вьюн, piskocz...

ЛАМАКА. Нездара, гультай, недапечаны...

НАСЬКІ. Тутэйшы. *Прадсідзіць нашага калгасу гэта наські чалавек.*

ПАДВАРОЖНІЦА. Падваротня...

ПАНУШЭНЯ. Хвароба. ПАХНЮЧЫ. Пахучы, духмяны.

РЫЗЬНІК. Анучнік. ХОДАНЬНЕ. Страньне, перамога.

АГНІШЧА *літ.* Вогнішча, *руск.* Костёр. У якасці дэфініцыі ў дадзеным артыкуле падаецца як беларускі літаратурны адпаведнік, так і рускі – з пэўнай паметай. У асобных выпадках

падбор варыянта з рускай мовы ў слоўніковым артыкуле камбінуецца з апісальным спосаб падачы дэфініцыі:

ШКАЛІЦЬ, ПАДШКЕЛІВАЦЬ. *Руск.* Падтружвась. Злосна падсьміхаць, каб расстроіць каго. *Як пачалі нікаторыя на схадзі шкеліць ды падшкеліваць з Куланіна. Ён і так і сяк прабаваў іх уціхамірыць, а калі гэта не памагала, то пачаў лаіць: маць, ды пірамаць, дык яны яшчэ гары на яго, тады ён з кулакамі да іх. І нікаторыя палучылі добрую аплявуху.*

Адрасацыя да сямантыкі іншых слоў праводзіцца ў слоўніку двума шляхамі – з дапамогай этымалагічных дэфініцый і спосабам адсылкі да іншых слоўніковых артыкулаў.

Этымалагічныя дэфініцыі ўтрымліваюць характарыстыку сямантыкі слова і захоўваюць матывавальныя і матываваныя сувязі значэнняў слова:

БРАДЗІЦЬ. Лавіць рыбу броднем...

БУЛЬБЯНІК. Блін з бульбянога цеста...

ПЛАВАТЫ. Прыметнік ад вяпла, прыдурак...

ВІЧАНШЧА. Салома ад вікі; ПРАСОНЬНЕ. Гаварыць праз сон; ПРЫРОВАК. Бераг ля рава і інш...

Адсылачныя дэфініцыі афармляюцца з дапамогай паметы *гл.* і ў слоўніку М.Пецюкевіча падаюцца дастаткова бессістэмна:

ГАРГАРА *гл.* ваўкоўня. Вялікая будына, альбо і прадмет.

ПОЙСАВАЦЬ ЯЧМЕНЬ *гл.* бічаваць.

ЗАСКАРУЗЛЫ (*гл.* аскарузлы).

Функцыянальна-стылівыя паметы

Функцыянальна-стыльёвае размежаванне лексікі ў слоўніках выкарыстоўваецца для градацыі розных адценняў значэнняў і акрэслення сферы бытавання лексікі. У працы М. Пецюкевіча выкарыстоўваюцца наступныя стыльвыя паметы: *пагардл.* – пагардлівае, *разм.* – размоўнае, *вульг.* – вульгарнае, *ардын.* – ардынарнае: вашывік *пагард.*, калярчукі, накалярчукі *разм.*, немаць *разм.* У некаторых слоўніковых артыкулах стылістычныя паметы не выносяцца ў прэпазіцыю адносна сямантычнай характарыстыкі, а ўваходзяць у зону сямантызацыі (дэфініцыі): *апоўзьлік* падаецца ‘іронічнае акрэсленьне малога ростам і заняўбанага хлопца ці мужчыны’, *плейтук* – ‘пагардлівае слова ў адносінах да бруднага, апусціўшагася жывата’. Сустрэкаюцца і нетрадыцыйныя стылістычныя паметы. Так, да слова *выпруціцца* падаецца паметка *злосна*.

З дапамогай стылістычных памет *вэтэрын.* (*ветэрынар.*), *анат.*, *заал.* (*заалаг.*) паказваецца спецыфічная сфера выкарыстання адпаведных лексічных адзінак: *занозы* і *золзы вэтэрын.* і *ветэрынар.* адпаведна; *коўш*, *лупы*, *машина*, *струк*, *шуйка* – *анат.* (анатамічнае); *макруш* і

холка – заал. і заалаг. адпаведна. Вялікая група слоў і словазлучэнняў (каля 25 адзінак), што маюць адносіны да бортніцтва, маркіруюцца паметай *пчал.* (пчалаярскае): *вашчына, галава, должнік, дуплянка, дымакур, іск, лежань, лётка, ліжак, пешня, стаяк, узятка, чэр, абсесьць, злавіць, прывіцца, сабраць асадзіць рой, васьці работу, падкурваць пчол, піраглідаць пчол, сяброўскія пчолы, хлеб пчаліны.*

Выкарыстоўваюцца паметы, што паказваюць на паходжанне лексічных адзінак: *шкаліць, агнішча* – руск. (рускае); *насьціж* – пол. (польскае); *гаразд* – старверскае.

Граматычная інфармацыя

Мар’ян Пецюкевіч не ўводзіць у слоўнік поўную граматычную характарыстыку слова як абавязковы лексікаграфічны прыём. Так, толькі ў адным артыкуле падаецца граматычныя памета, што ўказвае на прыналежнасць да пэўнага лексіка-граматычнага класа слоў: слова *заўтра* забяспечана паметай *наз.* (назоўнік), відаць, каб паказаць на магчымасць яго субстантывацыі, у двух артыкулах – граматычная памета для абазначэння родавай карэляцыі (*круглаліцы, -я і падзямельнік, -ца*). Шэраг артыкулаў забяспечаны паметамі з указаннем на форму ліку загаловачнай адзінкі. Напрыклад, слова *азадкі* суправаджаецца паметай *толькі ў лічбе многай*, што паказвае на форму *pluralis tantum*. Іншыя граматычныя паметы, што выкарыстоўваюцца ў слоўніку, свечаць пра магчымасць ужывання слова як у адзіночным, так і ў множным ліку: *атожалка, -кі; гурба, -ы; йіндык, -і; падшыванец, -цы; пац, пацук, -кі; сьцімбур, -ры; хухталь, -і.*

Ілюстрацыі

У лексічнай частцы слоўніка М. Пецюкевіча выкарыстоўваецца некалькі тыпаў ілюстрацый. У асноўным прыводзяцца фрагменты запісаў вусных паведамленняў, атрыманых у палявых умовах:

АСЬЛЮЗЛЫ [...] *Шкада той дзяўчыны – Лявонавай Юзэфы для таго асьлюзлага поўшавэлка. Плакала горкімі сьлізай ад’іжджаючы да шлюбу. Бацькі прымусілі бо ў жаніха троціна зямлі.*

АТЫМАЧКА, АТЫМАЛКА. *Ні бяры голымі рукамі саган з бульбай, бо апячэш рукі. Вазьмі атымачку і адцадзі бульбачку; вун йіна вісіць на шасьце.*

ПАПАСКА, ПАПАСВАЦЦА. *Як бывала езьдзілі з таварам з Дзьвінска, то без папаскі не заедзіш вёрст 80. Папаску рабілі найчасьцей у Бароўцы ці ў Краснагорцы. Папасываліся ня долга, часікі два-тры, а посьлі падкарміўшы і папоіўшы коняў ехалі з Дзьвінска.*

У асобных выпадках такія ілюстрацыі разрастаюцца ў цэлыя мікратэксты, цікавыя не толькі з лінгвістычнага, але і культурна-этнаграфічнага боку:

ВОГНІК. Мясцовае заражэнне на целе. *Скулу раздражніў, дык цяпер прыкінуўся вогнік, расчырванела нага і ня гоіца. Ехаць до дохтара, нет грошы. Кажуць, што дзёртая бульба адцяговоіць вогнік, дык будзім прыкладаць.*

МАЛЬГА. Маляўка (нарыбок). *Было гэта вясной. Іду я з поля завёўшы каня ў Кладкі, гляджу аж у рове каля самага мосьціка поўнамальгі, аж йіна кішыць. Ну чым йіе налавіць? Дык я зьдзеў штаны, завізаў калашыны і давай чэрпаць гэту мальгу. І начэрпаў поўныя штаны, мусіць болі двух гарцоў. Гануля натушыла йіе з цыбуляй і перцам дык хоць ты язык палыкай.*

БАГАТКІ. Расьліна, з якой варожуць. *З багаткаў нас варажылі. Яны ўсё растуць на межах. Перад Янам назьбіраюць йіх і затыкаюць у сыяну па аднэй на кождага семаніціна. Калі чыя багатка праз ноч ні распусьціцца, то тот памрэць.*

Не ўсе слоўніковыя артыкулы ў “Слоўніку цяцёрскіх гаворак” уключаюць у сваю структуру ілюстрацыйныя зоны. Як правіла, без ілюстрацый фіксуюцца словы (усяго 193 адзінкі), якія тлумачацца а) энцыклапедычным спосабам; б) з дапамогай этнаграфічнага каментарыю; в) з выкарыстаннем графічнай выявы.

ВАЛОВІК. Пляцёнка зробленая (сплеченая) з васьмі такіх лавовых. Бывае, звычайна, каля 70–80 см даўжыні. Служыць яна за пугаўё, найчасьцей раменнай пугі. Карыстаюцца ёй да коннай язды, як нагайка.

ГУНЬКА. Тканіна узорыстая зпачастых нітак. Узор пераважна ў клетку. Гунька служыць да накрывання сядзеньня на цялезе або на санях, калі ездзіцца на кірмаш, у царкву. Гунькай таксама накрываюць каня, зімой сагрэтага, летам ад мух і аваднёў.

ЛІЖАК *пчал.* Калодачны вулей, якога правы канец абапіраецца на крыжаку, (галава), левы (піта) на каменнай плітцы.

ЗАСТАРОНАК. Частка (нутраная) гумна [малюнак].

У некаторых артыкулах ілюстраванне служыць спосабам дэфініцыі лексічных адзінак і размежавання розных іх значэнняў:

АХАПАК. 1. *Набраў цэлы ахонак дроў, як панясці і прынесці ў хату штурнуў каля печы. 2. Хваціў Альбэрт Дуната ў ахонкі і прывалошы ў хату добра намяў яму бакі.*

Часам да рээстравага слова прыводзіцца адно (асноўнае) значэнне, а ілюстрацыя паказвае магчымасць пераноснага ўжывання дадзенай лексемы:

ГЫРЧЭЦЬ. Гырчаць. *Сабака гырчыць. Гэта Проска Трахімава як тая сучка гырчыць і гырчыць на нявестку.*

У некаторых артыкулах у ілюстрацыйнай зоне ўжываюцца лексемы і іх формы, якія адрозніваюцца ад рээстравых словаўтваральнымі элементамі:

ТРАЦІНА. Мера грунту, трэцяя частка валокі. *Адасёва Гунэфа вышла замуж у Спаруны за трацінніка.*

Такім чынам, “Слоўнік цяцерскіх гаворак” М.Я. Пецюкевіча з’яўляецца каштоўнай працай, у якой даецца лексіка маладаследаванага рэгіёна. Нягледзячы на хібы і недахопы, што спарадычна сустракаюцца ў ім, слоўнік уяўляе сабой сістэмны лексікаграфічны твор, які заслугоўвае далейшага навуковага асэнсавання і папулярызацыі.

Літаратура

1. Грамовіч, В.А. Да пытання аб вывучэнні навуковай спадчыны Мар’яна Пецюкевіча / В.А.Грамовіч // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. навук. арт. / рэдкал. В.Д.Старычонок, Д.В.Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Выд-ва БДПУ, 2011. – С. 74–76.
2. История русской лексикографии / под ред. Ф.П.Сороколетова. – М.: Наука, 2001. – 614 с.
3. Кіпель, В. Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі / В.Кіпель, З. Саўка. – Нью-Ёрк – Менск: Беларускі інстытут навукі і мастацтва, 2002. – 569 с.
4. Пецюкевіч, М. Аўтабіяграфія / М.Пецюкевіч // Архіў аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай АН Беларусі. Фонд 60. – Воп. 1. – Адз. зах. 73.
5. Пецюкевіч, М. Słownik gwary Ciecierskiej. Leksemy rzadkouzywano. Z mowy moich rodziców i prarodków (Слоўнік Цяцерскіх гаворак. Рэдкаўжывальныя лексемы. З мовы маіх родзічаў і продкаў) / М. Пецюкевіч // Архіў аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Фонд 60. – Воп. 1. – Адз.зах. 14.

РЭЗЮМЭ

У артыкуле вывучаюцца структурна-зместавыя асаблівасці лексічнай часткі “Слоўніка цяцерскіх гаворак” Мар’яна Пецюкевіча, рукапіс якога захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Прыводзяцца біяграфічныя звесткі пра аўтара, даследуюцца асаблівасці мега-, макра- і мікраструктуры рукапіснага помніка. Падрабязна характарызуюцца асаблівасці арганізацыі слоўнікавых артыкулаў: апісваюцца зона намінацыі, зона варыянтаў, зоны семантычнай, функцыянальна-стылёвай, граматычнай інфармацыі і зона ілюстрацый.

RESUMÉ

V článku jsou zkoumány strukturně obsahové zvláštnosti lexikální části Slovníku cjacerských nářečí Marjana Pecjukeviče, jehož rukopis je uchováván v Centrální vědecké knihovně Jakuba Kolasa Národní akademie věd Běloruska. Uvedeny jsou biografické údaje o autorovi, zkoumají se zvláštnosti mega-, makro- i mikrostruktury rukopisné památky. Podrobně jsou charakterizována specifika organizace slovníkových hesel: popisuje se zóna nominace, zóna variant, zóny sémantické, funkčně-stylové, gramatické informace a zóna ilustrací.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ